

אוריינטציה ירדנית, אוריינטציה מצרית, אוריינטציה פלסטינית ערב הקמת המדינה ובראשית ימיה?

יעקב שמעוני

משנפתחו לחוקרים מסמכי מדינת ישראל של שנות המדינה הראשונות ושל שנת 1947/48 ערב כינון המדינה (וכן מסמכים בריטיים מאותה התקופה) - וחלקם אף פורסמו בקבצים שונים - החלו חוקרים רבים לדון בהם ולפרשם. אחדים מהם חשבו למצוא בתזכירים, במכתבים וברישיומי השיחות וההתייעצויות עדות למאבק שהתנהל כביכול בהנהגה המדינית של היישוב, ואחר-כך של המדינה הנולדת, בין אסכולות, 'אוריינטציות' או 'אופציות' שונות - ירדנית, פלסטינית או מצרית - לגבי המדיניות הערבית. השערה זו נראית לי מוטעית (ויש בה משום הוכחה נוספת לכך שעם כל חשיבותם של מסמכים ופרוטוקולים, לא עליהם לבדם תתבסס הבנה נכונה של מדיניות ושל השתלשלויות היסטוריות-פוליטיות). דברי דלהן מתבססים לאו דווקא על המסמכים - אף שבחלקם הגדול היו ידועים לי באותה התקופה ובאחרים עיינתי עם פתיחתם-פרסומם - אלא על ידיעות-הבנתי מאותם הימים (תוך השתתפות חלקית, צנועה וזוטרה בהתייעצויות, בגיבושה של מדיניות ובביצועה) ועל לימוד ועיון מאז.

בוודאי, מדיניותה הערבית של ההנהגה היהודית לא היתה חלקה ופשוטה, לא התנהלה על מי מנוחות, ולא יכלה להיות בטוחה ומגובשת, מקשה אחת. בדיונים ובהתייעצויות נבחנו מדי פעם אפשרויות, אופציות שונות, בבחינת 'משחקי-מלחמה' שציירו צירופי 'סצינארי' פוטנציאליים. גם אחרי שהקשר עם המלך עבדאללה התגבש כמדיניות מעשית עקרית (ראה להלן), המשיכו שליחי ההנהגה הציונית לקיים קשרים פעילים עם מדינאים ערבים אחרים ולטפחם (עד מלחמת העצמאות, וגם אחריה). יתר על כן, ב-1947/48 היו ספקות חמורים אם יוכל ואם ירצה עבדאללה לקיים במלואה ובנאמנות את ההבנה שהושגה עמו, אם לא יצטרף בסופו של דבר אל המחנה הכל-ערבי (כפי שאמנם עשה באופן חלקי ב-1948), וספקות אלה הולידו שורה ארוכה של בירורים, התייעצויות וליבוני אופציות. אולם ספקות ובירורים אלה לא התגבשו בהנהגת היישוב והמדינה הנולדת לכדי 'אוריינטציה' או אופציה חלופית. רק בחוגי השומר-הצעיר התנגדו לקשר עם עבדאללה, בטענה שהוא מלך שמרני-ריאקציוני ומכשיר של האימפריאליזם הבריטי. עבור הנהגת היישוב לא היתה זו שאלה אידיאולוגית או 'אוריינטציה' עקרונית; אך כמדיניות ערבית מעשית הקשר

עם עבדאללה היה זה שנים אחדות האופציה היחידה, באשר הוא היה היחיד בין קברניטי ערב שקיבל את חלוקת הארץ ואת כינונה של מדינה יהודית, ואף תמך בהן, והיה מוכן לדו־קיום בשלום עם מדינת ישראל.

* * *

שעה שהתנועה הציונית והיישוב היהודי בארץ מכאן והתנועה הערבית הלאומית מכאן עלו על במת ההיסטוריה כגורמים פעילים בזירת המדיניות המעשית, עם תום מלחמת העולם הראשונה, לא עמדה בפני ההנהגה הציונית שאלה של 'אוריינטציה' למדינה ערבית זו או אחרת. קברניטי ערב, בראשות הנסיכים ההאשמים, ביקשו לכוון מדינה ערבית אחת, או פדרציה, בסהר הפורה, הוא מרחב עיראק-סוריה-ארץ-ישראל, והמדיניות הציונית ביקשה להשתלב בתכניות אלה ולהגיע לידי הסכם עם הישות הכל-ערבית המתוכננת. גישה זו נבעה מההנחה שאמנם תתגבש באזור ישות ערבית מאוחדת או פדרלית מההערכה כי עם ישות כל-ערבית מקפת, בעלת שיקולים כוללים וביטחון עצמי, יקל להגיע להסכם מאשר עם הנהגה פלסטינית לאומנית (שבימים ההם הלכה והתגבשה בה עמדה אנטי-ציונית בוטה וקיצונית).

משיקולים אלה, ומהערכתם המקבילה של קברניטי ערב ההאשמים כי הסכם עם היהודים יביא להם תועלת, נולד הסכם פייצל-וייצמן מינואר 1919, שהתווה שיתוף פעולה בין הישות הערבית הנוסדת לבין ארץ-ישראל היהודית (אשר פייצל קיבל עקרונית את כינונה ואת קיומה הנפרד).¹ ואמנם, כמה 'פרטים' חיוניים ועקרוניים נותרו בלתי-מוגדרים ומעורפלים - כגון האם תהיה ארץ-ישראל היהודית נפרדת ועצמאית לחלוטין או האם תשתלב בצורה זו או אחרת בישות פדרלית של הסהר הפורה, והאם תקיף את כל ארץ-ישראל (שגבולותיה טרם הוגדרו אז בדיוק) או רק חלק ממנה. ממילא נשאר ההסכם בגדר מסמך-כוונות עקרוני, להלכה בלבד, ובשל הנסיבות ההיסטוריות-המדיניות המשתנות לא יצא אל הפועל.

ברם, גם משהתגבשו מדינות ערביות נפרדות (בתחילה בעלות עצמאות מוגבלת וחלקית בלבד) וחזון הישות המאוחדת או הפדרלית של הסהר הפורה ירד מעל במת המדיניות המעשית, לא בטל הרעיון של הסכם-השתלבות בין ארץ-ישראל היהודית לבין ישות כל-ערבית פדרלית. בצד הערבי המשיך פייצל (עתה פייצל הראשון, מלך עיראק) לדגול בו - אף שלא פעל במרץ רב לקידומו; וקבוצה של פעילים-עסקנים פאן-ערבים שקיימה בשנות העשרים מרכז ולשכה בז'נווה, היתה מוכנה לדון עם המנהיגים הציונים על תכניות במגמה זו.² ההנהגה הציונית מצדה המשיכה לראות

1. נוסחו של הסכם פייצל-וייצמן, 3 בינואר 1919, פורסם בקובצי מסמכים רבים. ראה גם: ח' וייצמן, מסה ומעש, ירושלים-תל-אביב תש"ט; Idem, *Trial and Error*, New York, pp. 232-235, 1949; ראה גם: י' שמעוני, מדינות ערב: פרקי היסטוריה מדינית, תל-אביב 1977, עמ' 111-113; הנ"ל, לקסיקון פוליטי של העולם הערבי, ירושלים 1988, עמ' 378.

2. סיכום מפורט של דיונים אלה ראה: א' כהן, ישראל והעולם הערבי, מרחביה 1964, עמ' 178-183.

בהסכם עם הנהגה כל-ערבית ובהשתלבות בתכניות כל-ערביות פדרליות אופציה רצויה וקיימה מגעים ברוח זו עם מנהיגים, חוגים ועסקנים ערבים בני ארצות שונות. מגעים אלה לא התפתחות לכדי משא ומתן ממשי ולא הניבו הסכם; אולם עקרונית, בצד היהודי קו זה נשאר פתוח ובבחינת אופציה אפשרית ואף רצויה - הגם שסיכוייה המעשיים קלושים.

* * *

משנתברר כי לא תוקם ישות כל-ערבית מאוחדת או פדרלית וכי לא בהסכם עם ישות כזאת יושג הסדר יהודי-ערבי, הושם יתר דגש על מגעים עם אישי המדינות הערביות השונות. עם אישים פלסטינים היה כמובן שיגיושיח רב, בעיקר בשדה הכלכלה ובנקודות מגע מקצועיות - בפקידות הממשלתית, במערכת המשפט, ברפואה, בקבלנות ובבניין, בלשכות מסחר וכיוצא בזה; אולם מגעים פוליטיים, חיפוש משותף אחר פתרונות והסדר-פשרה לסכסוך היהודי-ערבי היו מועטים ביחס. הזרם הראשי בהנהגה הערבית-הפלסטינית נקט עמדות קיצוניות, ומ-1936 היה נתון במאבק אלים ומזוין נגד היישוב היהודי. עם האופוזיציה, המתונה יותר, היה אמנם מגע ואף מידה של שיתוף בעניינים מעשיים (כגון המאבק בהנהגה הערבית הקיצונית ובכנופיות הטרור שהיא הפעילה גם נגד מחנה האופוזיציה ב-1938); אולם מגעי שיתוף אלה לא התפתחו לכדי הסכם פוליטי - גם המנהיגים המתונים לא היו מוכנים לקבל הסדר פורמלי שימסור ליהודים חלק מכריע בשלטון הארץ, או את השלטון כולו בחלק מן הארץ, וממילא לא העזו לצאת בגלוי בעמדה מתונה (הרושם היה שבשיא מתינותם היו אולי מוכנים להשלים, פסיבית, עם הסדר שיוטל-ייפפה על הארץ). הפסיביות הפוליטית של מחנה האופוזיציה העמיקה בסוף שנות השלושים, אחרי שהטרור הערבי הפנימי פגע קשות במשפחות מנהיגיו, ובשנות הארבעים.

למרות הקשיים הללו לא נפסקו מעולם מגעי הממסד הציוני עם אישים פלסטינים. אולם חשיבות-יתר נודעה במגעים עם אישי הארצות הערביות השונות (אם כי גם אלה לא עמדו בראש סולם העדיפויות של המדיניות הציונית, שראתה את העיקר במגע ובמאבק עם בריטניה והמעצמות). העולם הערבי, ובעיקר מצרים, היו משנות השלושים ועד 1947 פחות או יותר פתוחים; נציגים יהודים ארץ-ישראלים היו חופשיים לבקר בארצות ערב ולהיפגש עם אישיהן, ואף שעצם הפגישות ותוכן הדיונים הוחזקו בדרך-כלל בסוד, הרי עצם קיום מגעים עם שליחי ארץ-ישראל היהודית-הציונית לא נחשב אז למעשה בגידה חריג.

מגעים אלה לא היו בדרך-כלל בבחינת 'משא ומתן', לא כל שכן בבחינת קביעת 'אוריינטציה' ציונית מגובשת בין מדינות ערב השונות. שליחי ההנהגה הציונית ביקשו מגע עם כל אישיות ערבית בעלת-משקל שיכלו להגיע אליה (ואם המגעים עם אישים מצרים היו אולי תכופים ואינטנסיביים יותר, הרי לאור תפקידה הראשי של מצרים בעולם הערבי ופתיחותה היחסית היה זה אך טבעי). מגעים אלה היו בדרך-כלל בבחינת חילופי דעות בלתי-מחייבים; הם יכלו להתפתח - במקרים לא רבים ואם בן-השיח היה מדינאי בעמדה חשובה - לכדי דיון רציני של הסדר מדיני

ואף לכדי משא ומתן; אפשרות אחרת היתה ליצור סידור קבוע של מסירת מידע על הנעשה בארצות ערב, דהיינו להפוך את בן-השיח ל'מודיע' (אף שרק בדרגים נמוכים קראו לזאת כך).

במידה שמגיעים עם אישי ערב התפתחו לכדי שיחה פוליטית של הסדר יהודי-ערבי, מטרתם היתה בעיקרה אחת: לאתר ולגייס אישים ערבים שיסכימו לכינון מדינה יהודית בארץ-ישראל, ולפחות מראשית שנות הארבעים פירושו של דבר היה שיסכימו לחלוקת הארץ ויראו בה פתרון, או אף פתרון יחיד, לבעיה היהודית-ערבית, ובמקרה האופטימלי – שיתנו לעמדתם זו ביטוי במגעים עם קברניטי העולם או אף ביטוי פומבי, ואם היו בעמדות כוח – שיהפכו למדיניות ממשלתם. שליחי ההנהגה הציונית ביקשו לאתר אישים ערבים כאלה בכל מקום, בכל ארץ, וכמעט בכל מפלגה (למעט בקבוצות קיצוניות מובהקות). מבלי שנתעוררה שאלה של 'אוריינטציה' או של אידיאולוגיה. הם מצאו והפעילו מספר לא גדול של אישים אינדיווידואליים – כגון חוסני אל-בראזי, ראש ממשלת סוריה לשעבר, שבעדותו בפני ועדת החקירה האנגלו-אמריקנית ב-1946 אמר שחלוקת ארץ-ישראל וכינון מדינה יהודית הם פתרון יחיד לסכסוך; איגנאטיוס מובארק, הארכיהגמון המרוני של ביירות, ואישיות פלסטינית ממשפחת נשאיבי – ששניהם מסרו לאותה ועדה עדות דומה (מובארק דאג לכך שעמדתו תובא גם בפני ועדת החקירה של האו"ם, 1947), וכן אישים מצרים בודדים.³

אולם בכל הנוגע למדינאים שבשלטון או לראשי גופים בעלי כוח מאורגן וממשי, תוצאות המגעים היו מועטות ולא משמעותיות.

ב-1939 הציג פילבי, איש עסקים בריטי ומזרחן מתאסלם, לחיים וייצמן לכונן מגעים עם שליחי אבן-סעוד; אך הניסיון לא נשא פרי. גורי סעיד העיראקי, מדינאי מפוכח ובעל מעוף, הבין שהתכנית הכל-ערבית לגבי ארץ-ישראל – מדינה שישלוט בה רוב ערבי, ללא מעמד מיוחד או אוטונומיה וללא אפשרויות צמיחה והתפתחות ליישובה היהודי – איננה מעשית; אולם בתכנית שהגיש ב-1942/43 – ללא התייעצות עם ההנהגה היהודית – הציג ליהודי ארץ-ישראל רק אוטונומיה קנטונלית מוגבלת מאוד, במסגרת פדרציה של 'סוריה רבתי' (סוריה, לבנון, ירדן וארץ-ישראל שיתאחדו למדינה סורית אחת) ועיראק,⁴ והיה רחוק מלהסכים לעצמאות יהודית. ולכן תכניתו, הריאליסטית והמתונה יותר מהקונצפציה הכל-ערבית הרשמית, נראתה

3. ראה: B. Crum, *Behind the Silken Curtain*, New York 1947, pp. 183–190; R. Alan, 'Lebanon – Israel's Friendliest Neighbour', *Commentary*, 13 (June 27–28.9.1947); תזכירו של מובארק לוועדת החקירה פורסם באל-דיאר, ביירות, 1952; (למחרת נערכו הפגנה ושבתת-מחאה נגד מובארק ודיון בפרלמנט, והפטריארך המרוני מסר לראש הממשלה שהוא מתכחש למובארק ומוקיעו). ראה גם: א' דותן, מלחמת הערבים בישראל באספקלריה ערבית, תל-אביב 1949, עמ' 127–128; "שמעוני, מדינות ערב, עמ' 242, הערה 25.

4. 'הספר הכחול' של גורי סעיד, ראה נוסח הפרק על סוריה, לבנון וארץ-ישראל: J.C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record, 1914–1956*, II, Princeton, NJ 1956, pp. 236–237

להנהגה הציונית מסוכנת; ממילא היא נדחתה בידי שאר מדינות ערב, בשל אופיה הפדרלי-הרואניזוניסטי, ונורי לא המשיך לטפחה. גם מגעים שהתנהלו עם הממשל המצרי רובם לא הגיעו לתוצאות של ממש.

מכלל זה יצאו שלושה גורמים ערבים בעלי מעמד: אסמאעיל צדקי, ראש ממשלת מצרים ב-1946; הנהגת הכנסייה המרונית בלבנון והסיעה הפוליטית הקרובה לה; והמלך עבדאללה. בסופו של דבר היה עבדאללה היחיד שהתמיד באמונתו בחלוקת הארץ והסכים לכינון מדינה יהודית, ורק אתו הושגה הבנה. אסמאעיל צדקי, מדינאי מצרי שמרן שעמד בראש השלטון מ-1930 עד 1935 ולא היה שותף לתפנית הפאן-ערבית שחלה במצרים בהדרגה בשנות השלושים, חזר לכונן ממשלה בראשית 1946 והגיע להסכם עם שר החוץ הבריטי לגבי שתי תביעותיה העיקריות של מצרים – פינוי הכוחות הבריטיים, ובעיית סודאן. ההסכם נתערער מיד ונתבטל לאחר ששני הצדדים נתנו לו בפומבי פירושים סותרים לחלוטין – מה שאילץ את צדקי להתפטר. בימי שלטונו קיים צדקי מגע עם שליחי ההנהגה הציונית והסכים לחלוקת ארץ-ישראל ולכינון מדינה יהודית.⁵ למעשה, להסכמה זו שלו לא היתה מבחינתו עדיפות גבוהה והיא היתה חלק ממדיניותו הכללית וממערכת היחסים עם בריטניה, שנשתבשה עם כשלון ההסכם שלו עם בוויין; ממילא ירד ההסכם עם צדקי מעל הפרק עם נפילתו (אף שצדקי אישית החזיק בדעותיו הסוטות על בעיית ארץ-ישראל וב-1948 הזהיר את בני ארצו בפומבי, בנאום בסנאט, מפני פלישת צבאית לארץ-ישראל).⁶

עם ראשי הסיעה הלבנונית, שדגלה בלבנון עצמאית בהנהגה נוצרית-מרונית והתנגדה לשילובה בתכניות פאן-ערביות ובפעילות ערבית-לאומנית, נרקמו יחסי הבנה הדדית וקרבה עוד משנות השלושים; חיים וייצמן ומנהיגים אחרים של התנועה הציונית נפגשו מספר פעמים עם ראש הסיעה, אמיל אדה, נשיא לבנון מ-1936 עד 1941, ומנהיגי המרונים הלבנונים גילו נכונות להגיע להסכם ידידות עם ארץ-ישראל היהודית, ופעמים אחדות אף נתנו לנכונותם ביטוי פומבי, גם במגעים עם גורמי חוץ (למשל בהופעותיו של הארכיגמון מובארק, לעיל). הפטריארך המרוני ועמיתיו בהנהגת הכנסייה עמדו מן הסתם מאחורי גישתם זו של המנהיגים המרונים הפוליטיים – אף שלא הרבו להתבטא בפומבי, באשר הנהגת העדה המרונית לא היתה מאוחדת בעמדה זו. ב-1946 התנהלו שיחות בין שליחים מיופי-כוח של הפטריארך המרוני ובין אנשי ההנהגה הציונית, והביאו לחתימת הסכם כתוב, שלפיו תתמוך הכנסייה המרונית בחלוקת ארץ-ישראל ובכינון מדינה יהודית, ובתמורה יתמכו היישוב היהודי והתנועה הציונית בקיום לבנון עצמאית ובהנהגה נוצרית-מרונית; לכשתקום המדינה היהודית ישתפו שתי המדינות פעולה בידידות.⁷ באותן השנים נוצר או התחזק גם קשר מסוים עם הפלאנגות, ארגונים הצבאי-למחצה של המרונים, וישראל הנוולדת

5. ראה: א' ששון, בדרך אל השלום: אגרות ושיחות, תל-אביב 1978, עמ' 365, 373-375.

6. ראה: המזרח החדש, ב, 5 (אוקטובר 1950), עמ' 44.

7. ראה: D. Joseph, *Faithful City*, Tel-Aviv 1960, p. 210. נוסח ההסכם, המצוי בארכיון הציוני, נשמר בסוד ולא נתפרסם במשך 47 שנים. הוא מתפרסם לראשונה בספר של לורי ז' אייזנברג העומד להופיע – כנראה בשם L.Z. Eisenberg, *My Enemy's Enemy: Lebanon*

החלה להגיש מקצת סיוע צנוע וסודי לארגון המְרוּנִי⁸ (הידוק הקשר־הסיוע הזה עד כדי שיתוף צבאי־מדיני אינטנסיבי חל רק בסוף שנות השבעים והסלים במלחמת לבנון, 1982 – והוא חורג מתחומנו כאן).

בתקופה שאנו דנים בה כאן, התקשרות זו עם המְרוּנִים בלבנון לא יצרה כמובן 'אוריינטציה' לבנונית־מְרוּנִית כקונצפציה מדינית כוללת. הקשר עם המְרוּנִים נשאר עניין נפרד, חשוב אך שולי, שכן להנהגה הציונית ולשליחיה בענייני ערב היה ברור כי לבנון בחולשתה ובפיצולה העדתי לא תוכל להיות בעלת־ברית מהימנה בהקשר ערבי רחב יותר, כי המְרוּנִים אינם שולטים שליטה מלאה בלבנון, הם עצמם מפולגים ומפוצלים, וכי בלבנון גם על ידידים מובהקים אין לסמוך במלוא האמון בשעת משבר. סברו עוד אז שלבנון תהיה המדינה הערבית האחרונה – ולא השנייה, כפי שנאמר לעתים – שיהיו לה העוז והיכולת לעשות שלום עם ישראל, למרות אהדת־אמת שבין ישראל ובין מנהיגים מְרוּנִים חשובים. הסכם 1946 ממילא לא האריך ימים: הוא נתבטל למעשה בראשית 1948, כאשר ידיעות עליו הודלפו לעיתונות הלבנונית (בשל סכסוך על ענייני כספים בין הפטריארך ערידה ושליחו תופיק צוואד) והפטריארך התנכר להסכם והכחיש את קיומו; הוא וצוואד האשימו זה את זה במזימה להכין הסכם כזה, וכל אחד טען שהוא עמד בפני פיתוי־שידוליו הבוגדניים של השני.⁹

* * *

בהנהגה הציונית לא התעוררה אפוא שאלה של 'אוריינטציה' מדינית־עקרונית. אמנם קבוצת הוגים ועסקנים שולית, שהיתה קרובה לתנועה הרוויזיוניסטית (והתרכזה בחו"ל, בייחוד בפריס), העלתה בעיה של 'אוריינטציה'. היא דגלה בברית בין המדינה היהודית העתידה לקום לבין חטיבות מיעוטים לא־ערביות במזרח התיכון – פורדים, דרוזים, נוצרים בלבנון וכו' (ואף שלא היה לה קשר משמעותי עם תנועת הכנענים, היו ברעיונותיה מקצת קווים מקבילים ודומים למחשבה הכנענית – שהיתה גם היא שולית במרקם ההגות הציונית). התנועה הציונית והנהגתה רחשה אהדה למיעוטים הלא־ערביים ולשאיפותיהם לעצמאות או לאוטונומיה, ואהדה זו התגבשה מאוחר יותר למדיניות של מתן סיוע למיעוטים אלה במאבקם – לנוצרים המְרוּנִים בלבנון, לכורדים בעיראק ולשבטים האפריקניים שבדרום סודאן. אולם אהדה מסייעת זו לא יכלה להפוך 'אוריינטציה' מדינית בסיסית וכוללת, באשר מדיניות ריאליסטית לא יכלה לראות בברית מיעוטים כזאת, גם אם אכן תקום – מה שהיה מוטל בספק

⁸ *in the Early Zionist Imagination*, Wayne State University Press

י' שמעוני, מדינות ערב, עמ' 242, הערה 25.

⁹ B. Morris, 'Israel and the Phalanges: The Birth of a Relationship', *Studies in Zionism*, V, 1 (1984), pp. 125–144

⁹ אל־חיאט, 7.1.1948, ביירות, ועוד עיתונים לבנוניים; ראה גם: ילקוט המזרח התיכון, יד, 123–122 (ינואר–פברואר 1948), עמ' 20.

רב - כוח ממשי בר־קיימא ובעל צְמָה. קבוצת חסידיה המובהקים של 'אוריינטציה המיעוטים' נשארה אפוא שולית.

* * *

בין המדינאים־הקברניטים הערבים היה עבדאללה בן אל־חוסין, אמיר עבר־הירדן (ומ־1946 מלך ירדן), היחיד שהסכים לחלוקת ארץ־ישראל ולכינון מדינה יהודית ושעמו יכלו אפוא ההנהגה הציונית והיישוב היהודי להגיע להסכם. עבדאללה המשיך בכך מסורת שהחל אחיו פייצל, מלך עיראק, של שאיפה להבנה ולשיתוף פעולה עם ארץ־ישראל היהודית (מסורת שהדור הצעיר של השושלת - גאזי מלך עיראק 1933-1939; עבד־אל־אילאה עוצר עיראק 1939-1953, יורש העצר 1953-1958; טלאל, מלך ירדן לשנה אחת 1951/52, לא הוסיפו לטפחה, אך הדור השלישי - חוסין, מלך ירדן מאז 1952 - חזר אליה, לפחות חלקית). כשכן קרוב של המפעל הציוני הוסיף עבדאללה על מסורת זו מגעים מעשיים. עוד בראשית שנות השלושים ביקש למשוך לעבר־הירדן התיישבות יהודית ואף הציע לציונים בעמק הירדן תכנית שהלאומנים הפלסטינים הוקיעוה ושלטונות המנדט הבריטיים התנגדו לה והכשילוה.¹⁰ בשנות המרד הערבי של 1936-1939 מנע עבדאללה הגשת עזרה משמעותית מעבר־הירדן למורדים הפלסטינים, ואף שנוהר לא לסטות בפומבי מן העמדה הערבית, ששללה את הצעת החלוקה של ועדת פיל מ־1937, סברו הכל כי לאמיתו של דבר הסכים לחלוקה זו, או לפחות היה מוכן להשלים עמה ולקבלה - מה גם שהיא כללה את איחוד החלק הערבי של הארץ עם עבר־הירדן שבשליטתו.

ב־1946 התגבשו מגעי ההנהגה הציונית עם האמיר־המלך לכדי הבנה שעבדאללה לא יפעל נגד חלוקת ארץ־ישראל ולא יפריע לכינון מדינה יהודית בחלק ממנה; בעצם עבדאללה העדיף לאחד את כל ארץ־ישראל תחת כתר תוך הענקת אוטונומיה מלאה לחלקה היהודי, אך הוא השלים עם עמידתה הנחושה של ההנהגה הציונית על עצמאות מלאה (אם כי מדי פעם חזר על הצעתו לאוטונומיה יהודית

10. על פרשה זו ועל הקשרים והמגעים עם עבדאללה בראשית שנות השלושים ראה א' כהן, ישראל והעולם הערבי, עמ' 237-235, 184; J. Schechtmann, *Transjordanien*, Wien; 237-235, 184 [1937], pp. 185-206; A. Shlaim, *Collusion across the Jordan: King Abdullah, the Zionist Movement and the Partition of Palestine*, Oxford 1988, pp. 46-54. י' רן, שורשי האופציה הירדנית, תל־אביב 1991, עמ' 23-33; אניטה שפירא, 'פרשת האופציה על אדמות האמיר עבדאללה בע'ור אל־כבד', הציונות, ג (1973), עמ' 295-345.

11. על פגישה זו ראה הדו"ח של גולדה מאיר במנהלת העם, פרוטוקול הישיבה ב־12 במאי 1948, המובא גם אצל ע' דנין, ציוני בכל תנאי, ב, ירושלים 1987, עמ' 779-782; ראה גם: גנוך המדינה והארכיון הציוני המרכזי, תעודות מדיניות ודיפלומטיות: דצמבר 1947-מאי 1948, ירושלים תש"ם, עמ' 778, תעודה 494, ועמ' 791, תעודה 506; ז' שרף, שלושה ימים, תל־אביב 1959, עמ' 62-66; A. Shlaim, op. cit., pp. 205-214. על פגישתה הקודמת, הראשונה, של גולדה מאיר עם עבדאללה, 17 בנובמבר 1947, ראה ע' דנין, שם, א, עמ' 185-186; הארכיון הציוני המרכזי [אצ"מ] S 25/4004 ו-S 25/1699; תעודות מדיניות ודיפלומטיות, שם, עמ' 44 (הערת העורך); ז' שרף, שם, עמ' 61; A. Shlaim, op. cit., pp. 110-116.

במסגרת ממלכתו שתקיף את כל ארץ־ישראל – כך, למשל, בפגישתו האחרונה עם גולדה מאיר ערב הפלישה הכל־ערבית, ב־10 במאי 1948;¹¹ הוא גם הציע למדינות ערב לנהל משא ומתן בשמן, דהיינו למעשה לתווך בינן לבין ישראל הנוולדת – הצעה שמדינות ערב לא קיבלו. לפי אותה הבנה היהודים, מצדם, לא יפריעו לעבדאללה להשתלט על חלקה הערבי של הארץ, ואף יסייעו לו אם יבקש זאת. ההסכם לא הועלה על הכתב – עבדאללה לא רצה במסמך כתוב (הוא העביר בידי שליחו אמרה, שבוודאי גם אחרים השתמשו בה לפניו: אם יש אמון, אין צורך בנייר כתוב; ואם אין אמון, אין ערך לנייר כתוב). וכאמור, לא נקבעו בהסכם שום פרטים מדויקים. לא דובר, למשל, על פרטי הגבול העתידי בין המדינה היהודית והממלכה הירדנית־פלסטינית – מתוך הנחה שהאו"ם יחליט על חלוקת הארץ והוא שיקבע את הגבולות; לא דובר כלל על ירושלים – ההנחה היתה שהאו"ם יכונן בה יחידה בינלאומית, ואף שגם עבדאללה וגם ההנהגה הציונית הסתייגו מאוד מתכנית זו, שניהם השלימו עמה. מלבד הסכמת היהודים להשתלטותו על החלק הערבי של הארץ ביקש עבדאללה בתחילה את תמיכתם־סיועם גם לתכנית 'סוריה רבתי' שלו – למעשה השתלטותו על סוריה באמצעות הפיכה של תומכיו וסוכניו, בעזרתו; אולם בנושא זה קיבל תשובה שלילית תקיפה: הובהר לו כי היישוב היהודי ומדינתו העתידה לקום לא יסתכוו בשום אופן בקנוניות בזירה הבין־ערבית (מה גם שיועצי ההנהגה לענייני ערב ראו את תכנית 'סוריה רבתי' של עבדאללה כחסרת סיכוי מעשי) – ועבדאללה השלים עם תשובה שלילית זו.

בהבנה־ברית זו עם עבדאללה, ובעיקר בהסכמת ההנהגה הציונית להשתלטותו על החלק הערבי של הארץ, אכן היה משום 'אוריינטציה' ירדנית. הרעיון כי חלקה הערבי של הארץ יסופח לירדן לא היה חדש, והוא זכה גם לתמיכה בריטית עקרונית. עוד ב־1937 הוא נכלל בתכנית החלוקה של ועדת פיל המלכותית, והתנועה הציונית, שהסכימה לדון בתכנית זו (אף ששללה רבים מפרטיה), לא דחתה אותו, ואף המיעוט הגדול ביישוב שהתנגד לתכנית החלוקה – לא בגלל ההיבט הזה של התכנית התנגד לה. ובמשך השנים גבר והעמיק אינטרס יהודי ברור ומובהק שבחלק הערבי של הארץ ישלוט גורם המתכוון לשלום ולדו־קיום ובידו כוח־שליטה יציב. אוריינטציה ירדנית זו היתה פרי שיקולים מדיניים מעשיים של השעה, ולא פרי דיונים אידיאולוגיים או הכרעה רעיונית־עקרונית.

הנהגת התנועה הציונית לא שללה עקרונית כינון מדינה ערבית־פלסטינית עצמאית בחלקה הערבי של הארץ, לפי תכנית האו"ם, ואף לא את השיתוף והאיחוד הכלכלי החלקי בינה לבין המדינה היהודית כפי שהתווה האו"ם, ואף שעודדה את תכנית ההשתלטות של עבדאללה והיתה מוכנה להגיש לו סיוע מדיני סודי, לא היא פעלה למניעת כינונה של מדינה פלסטינית בחלק הערבי של הארץ (אלא ערביי הארץ סירבו לכוננה). אדרבא, החיפוש אחר אישים וחוגים פלסטינים שיקבלו את חלוקת הארץ ויסכימו לכונן מדינה ערבית־פלסטינית בשיתוף עם ישראל הנוולדת ובדו־קיום בשלום עמה, נמשך – ולו כדי לצאת ידי חובתה של ההיסטוריה – גם אחרי שנתברר שאין אישים כאלה (או, אם יש בודדים כאלה – הם לא יעזו לחשוף את עצמם ולגלות

פעילות).¹² במגעים סודיים כאלה (בדומה לאלה עם האופוזיציה הערבית-הפלסטינית ב-1938) הושגו פה ושם הסכמים על עניינים מעשיים מוגדרים, לרוב בטחוניים – כך, למשל, עם מוחמד נמר הווארי, מפקד הארגון הצבאי-למחצה 'אל-נג'אדה' – אך לא נמצא מנהיג פלסטיני שיצהיר על הסכמתו לחלוקת הארץ ולשיתוף פעולה ודו-קיום עם מדינת ישראל הנוולדת. מכלל זה יצאו רק הקומוניסטים, שקיבלו כנראה הנחיה מברית-המועצות לשתף פעולה עם חלוקת הארץ וכינון שתי המדינות; אולם לא כל המנהיגים הקומוניסטים הערבים בארץ צייתו להנחיה זו; ממילא היו משקל הקומוניסטים והשפעתם בציבור הערבי מועטים מאוד, כך שלא היוו שותף ערבי פוטנציאלי להנהגה היהודית.

כמדינות מעשית, ללא הכרעות אידיאולוגיות-עקרוניות, לא עוררה ההתקשרות עם עבדאללה התנגדות בקרב הנהגת היישוב ולא הוצבה נגדה 'אוריינטציה' אלטרנטיבית, יריבה. בוודאי, אילו קם גורם ערבי אחר שהיה מוכן להסכים לכינון המדינה היהודית ולשתף פעולה עמה בתנאי שהיא תתנגד להשתלטות עבדאללה על החלק הערבי ותסייע למניעתה, היה הדבר מחייב את הנהגת היישוב לשקול באורח מעמיק ועקרוני יותר את האוריינטציה הירדנית שלה. היה ברור וידוע, למשל, שמצרים, סוריה וערב הסעודית התנגדו להרחבת השלטון ההאשמי ולסיפוח החלק הערבי של ארץ-ישראל לירדן; אולם הן התנגדו גם להקמת המדינה היהודית ועמדו בראש המאבק הערבי נגדה; ו'אופציה מצרית', שהיתה יוצרת אלטרנטיבה חשובה ומושכת אילו נשאר צדקי בשלטון וגיבש מדיניות של הסכם עם יהודי ארץ-ישראל, לא היתה קיימת ב-1946/47. גם בין ערביי ארץ-ישראל הזרם הלאומני הראשי התנגד לכל צירוף לירדן ותבע עצמאות נפרדת – אולם הוא תבע את הארץ כולה, שלל מכל וכל כינון מדינה יהודית ונלחם בה עד הסוף, כך שלא היתה שום אופציה להתחבר עמו במקום עם עבדאללה וליצור מדיניות מעשית של 'אוריינטציה פלסטינית'. ואילו זרם האופוזיציה היה בלתי-פעיל וחלש מכדי לגבש אלטרנטיבה פלסטינית של מדיניות שלום מתונה; למעשה היה זרם האופוזיציה קשור עם עבדאללה קשר סמוי-למחצה ובסוף 1948, אחרי המפלה והתמוטטות היישוב הערבי, ארגן כינוסי נכבדים ו'תנועה עממית' שקראו לעבדאללה למעשה לספח את מה שנשאר מפלסטין הערבית ולפתור את בעיית ארץ-ישראל לפי קווי מדיניותו (ואכן, במשך י"ט שנות השלטון הירדני ב'גדה המערבית' אמנם התסיסו הפלסטינים את דעת הקהל הירדנית והיו חוט השדרה של תנועות אופוזיציוניות בממלכה ההאשמית, אולם לא נתגבשה כל תנועה שדגלה בפרישה מן הממלכה ובכינון מדינה ערבית-פלסטינית נפרדת; תנועה כזאת עלתה ונעשתה היסוד השליט במאבק הערבי רק אחרי 1967, משהופנה חוד התביעה למדינה פלסטינית נגד הכיבוש הישראלי, ולא עוד נגד ירדן). בשנים 1946-1948 לא עמדו אפוא אופציות מדיניות-מעשיות אלטרנטיביות לאוריינטציה הירדנית ולא היה מאבק בין 'אוריינטציות' שונות.

12. ראה מכתבי מ"2 בנובמבר 1948 על הוראתו של שר החוץ שרת במגמה זו ועל פעולתנו לפיה – "פרוינדליך (עורך), תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל: אוקטובר 1948-אפריל 1949, ב, ירושלים תשמ"ד, עמ' 126-127, תעודה 92.

ביצועו של ההסכם עם עבדאללה, הפיכתו מהבנה כללית-עקרונית לתיאום מדיני וצבאי מעשי, היוו כמובן בעיה חמורה. קברניטי היישוב והמדינה הנולדת לא יכלו להיות בטוחים שעבדאללה יעמוד בלחצים הכל-ערביים (ובלחצי רגשותיו הערביים-לאומיים) ולא יצטרף בסופו של דבר להסתערות הכל-ערבית על ישראל, או יופיע בהצעות פשרה חדשות. המתכננים של הגנת היישוב ושל המאבק הצבאי היו חייבים לעשות חשבונם בהנחה טנטטיבית שאכן גם עבדאללה וצבאו, ה'לגיון הערבי', יתייצבו במחנה האויב. ממילא שליחי היישוב המקשרים עם עבדאללה לא היו מרוצים מנוהגו-מדיניותו עוד מ-1946. הם לא ראו בעין יפה את נחישותו להעלים את ההסכם לחלוטין מעיני ממשלתו, להחזיקו כעניין 'אישי' שלו ולטפל בו באמצעות שליחים 'אישיים' נאמנים בלבד, ודרשו שיטיל את מדיניותו באורח מחייב גם על ממשלתו; אף שלא תבעו לחשוף את ההסכם הסודי ולפרסמו ברבים, סברו כי ראוי לו לעבדאללה להביא את עמדתו החריגה-בעולם-הערבי לידי ביטוי ברור יותר בהתייעצויות הכל-ערביות ובמגעיו עם בריטניה ועם ועדות החקירה, ובייחוד זו של האו"ם, אונסקו"פ, 1947. הם גם דרשו כי ייערך תיאום בין 'ההגנה' היהודית ללגיון הערבי, שפעל בארץ עוד לפני הפלישה הערבית של 1948 כחלק של כוחות הביטחון מטעם ממשלת המנדט. עבדאללה לא נעתר לתביעות אלה - או, במידה שהסכים להן, לא ביצע את מה שהבטיח. הוא אמנם הבהיר לקברניטי המדינות הערביות שיש לו מטרות משלו, ובראשן צירוף החלק הערבי של ארץ-ישראל למדינתו, ושיפעל באופן עצמאי ובמקרה הצורך גם ללא תיאום עמם כדי להגיע ליעדיו, אולם הוא הציג את עצמו כשותף מלא ונאמן במחנה הכל-ערבי. ב-1947 ובראשית 1948 גברו אפוא בהנהגת היישוב חשדות וחששות שעבדאללה לא יקיים באמונה את ההבנה - מה גם שמראשית 1948 כמעט וניתק למעשה הקשר עמו (והדיונים על כך, כפי שהם משתקפים במסמכים,¹³ הם שנטעו בלב חוקרים שונים את הרושם המוטעה כאילו הספקות והבירורים העיוניים-המחשבתיים אם יש אופציות אחרות הביאו לגיבוש 'אוריינטציה' אחרת ול'מאבק' בין האוריינטציות).

אכן עבדאללה לא שינה את תכניותיו להשתלט על החלק הערבי של ארץ-ישראל תוך השלמה עם כינון המדינה היהודית; אולם הוא החליט - בין השאר בעצה בריטית, ומבחינת האינטרסים שלו מן הסתם בצדק - כי מוטב לו לעשות כן כאילו בתיאום

13. ראה למשל 'תכנית למדיניות כלפי מדינות ערב', שהגישו א' ששון וח' ברמן במארכ 1948 - תעודות מדיניות ודיפלומטיות 1947/48, עמ' 456-458, תעודה 273 - ושהמליצה על כינון מדינה ערבית-פלסטינית בחלק מהארץ, בדו-קיום עם ישראל (דהיינו וניחת הברית עם עבדאללה). אני הסתייגתי מ'תכנית' זו עוד אז (ראה שם, עמ' 458-459, הערת העורך), אך לא ביטאתי אז את הסתייגותי בחריפות מספקת: כינון מדינה פלסטינית בחלק מהארץ לא היה תלוי כלל בהחלטות וב'תכניות' שלנו, מאחר שלא היה אפילו מנהיג ערבי אחד שהיה מוכן לחשוב על מהלך כזה ולפעול למענו, ולכן הנייר של ששון וברמן לא היה תכנית מדינית מציאותית אלא תרגיל מחשבתי גרידא, נטול בסיס מציאותי.

עם המחנה הכל-ערבי וכאילו הוא חלק ושותף של מחנה זה, ולא בברית גלויה-לעין עם היהודים. במאי 1948 פלש לארץ-ישראל עם שאר הצבאות הערביים הפולשים. אולם צבאו לא חצה את גבולות המדינה היהודית כפי שהתווה אותם האו"ם ולא תקפו אותה בגבולותיה אלה.¹⁴ הקרבות המרים שפרצו בין הלגיון הערבי ובין כוחות 'ההגנה-צה"ל' (ושהיו בוודאי נחוצים לעבדאללה גם כדי להוכיח את נאמנותו לעניין הערבי ולהציל את פניו), פרצו בירושלים ובסביבתה ובדרך לירושלים (לטרון) - שעליהם לא היה הסכם בין ההנהגה היהודית לעבדאללה ושלא היו כלולים בשטח המדינה היהודית כפי שהתווה בידי האו"ם; הקרבות באזור לוד-רמלה פרצו בשטחים שנועדו למדינה הערבית לפי תכנית החלוקה של האו"ם - ונפתחו ביזמת צה"ל. בהימנעותו מלתקוף את שטחה של מדינת ישראל קיים עבדאללה את ההסכם - אם לא כולו ובמלואו, הרי בעיקרו - ותרם להכשלת המתקפה הכל-ערבית. מיד עם שוך הקרבות הוא חידש את המגע ואת המאמצים להגיע להסדר של שלום - מאמצים שהביאו להסכם שביתת-נשק, שנעשה בסוד ישירות עמו, מאחורי גבם של נציגיו הרשמיים במשא ומתן הפורמאלי ברודוס,¹⁵ ושכלל ויתורים טריטוריאליים חשובים לטובת ישראל ('המשולש הקטן' של טירה-טייבה-ואדי עארה) ואחר-כך לטיוטה של חווה אי-התקפה בראשית 1950, שלא נחתם בסופו של דבר¹⁶ (ההשתלשלות שסיכלה את חתימתו חורגת מתחום מאמר זה).

* * *

עם תום מלחמת העצמאות חידשו שליחי ההנהגה (עתה: שליחי מדינת ישראל) מגעים רבים עם אישי המדינות הערביות - מגעים שהיו מעתה בהכרח סודיים יותר משהיו לפני 1948 ונערכו בעיקר בבירות אירופיות שונות, באשר מ-1948 נסגרו ארצות ערב בפני שליחי ישראל ופגישה עמם נחשבה למעשה בגידה. קברניטי ישראל היססו עתה לקבוע מסמרות של 'אוריינטציה' ירדנית נחושה ולבסס הסכם עם ירדן על הסכמה ברורה ומפורשת לסיפוח החלק הערבי של ארץ-ישראל לירדן; על אף העידוד שהם נתנו לעבדאללה בנושא זה בתקופה המכרעת של 1947/48, הם העדיפו להשאיר פתוחה אפשרות של כינון ישות ערבית-פלסטינית נפרדת ולא נתנו את

14. קצינים בריטים בכירים של צבא ירדן ביקשו פגישה עם מפקדי 'ההגנה' ומסרו להם, ב-2 במאי 1948, בשם המפקד העליון גלאב (ובשם המלך) על החלטה לנהוג כך. ראה תעודות מדיניות ודיפלומטיות 1947/48, עמ' 721-722, תעודה 457.

15. על הסכם זה עם עבדאללה ראה ימימה רוזנטל (עורכת), תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל: דצמבר 1948-יולי 1949, ג (שיחות שביתת-הנשק), ירושלים תשמ"ג, עמ' 468-474, תעודה 248, ותעודות נוספות באותו כרך. ראה גם: W. Eytan, *The First Ten Years: A Diplomatic History of Israel*, New York 1958, pp. 40-41

16. על משא ומתן זה ראה חומר רב בכרך ד (1949) ובכרך ה (1950) של תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל; וכן: א' רבינוביץ, השלום שחמק: יחסי ישראל-ערב 1949-1952, ירושלים 1991, עמ' 99-146, פרק ד; M. Gazit, 'The Israel-Jordan Peace Negotiations (1949-51): King Abdallah's Lonely Effort', *Journal of Contemporary History*, 23 (1988), pp. 409-423

הסכמתם הפורמלית לסיפוח. הם גם קיוו כי עמדתם זו תקל על הסכם שלום עם מצרים. אולם גם עתה לא נפרצה הדרך להסדר שיתבסס על השלמתם של קברניטי ערב (מלבד עבדאללה) עם כינון המדינה היהודית ועם קיומה;¹⁷ נכשלו גם מאמצים של מתווכים שונים, שהקדישו מרץ רב בייחוד לניסיון להפגיש את קברניטי ישראל עם גמאל עכד אל-נאצר (שבראשית דרכו בשלטון ראו בו רבים, גם בישראל, מדינאי מתון שיש תקווה להגיע עמו להסדר). היחיד בין מדינאי ערב השליטים (מלבד עבדאללה) שגילה עניין בהסדר עם ישראל היה חוסני אל-זעים, נשיא סוריה; אולם קברניטי ישראל לא מיהרו להשיב לגישושו ב-1949,¹⁸ ועד שהספיקו לברר לעצמם את טיב גישושו של זעים ואת רצינותו, הודח זה בהפיכה (כשם שעלה לשלטון בהפיכה, חמישה חודשים קודם לכן) והוצא להורג. גישושו לעבר ישראל היו מחוזה אישית שלו, ומחליפיו בשלטון לא המשיכו בהם.

גם אחרי 1948/49 נשארה אפוא 'האוריינטציה הירדנית' המדיניות המעשית היחידה שתאמה את המציאות – לפחות עד שנרצח המלך עבדאללה ביולי 1951. עם מותו הסתלק הקברניטי-המדינאי הערבי היחיד שביקש לפעול בנחישות למען דו-קיום בשלום עם מדינת ישראל, ובמשך השנים עד 1967 לא חלה התקדמות במאמציה של ישראל לאתר ולטפח בן-שיח ערבי שיסכים להסדר. מ-1967, עם כיבוש השטחים (ועם התפתחותו של המלך חוסיין למדינאי מנוסה, מתון ורבי-כשרון), נשתנו הנסיבות המדיניות מן היסוד ונפתחו אופציות חדשות ושונות, שאינן עוד בתחומו של מאמר זה.

17. רבות נכתב על התהוותן – בעיקר בתקופה יותר מאוחרת, מ-1954 – של שתי 'אסכולות' מנוגדות: זו של בן-גוריון – ששמה את הדגש על צורכי הביטחון ועל כוחה הצבאי של ישראל – וזו של משה שרת, שדגלה בחתירה מאומצת יותר לשלום, נקטה יתר מתינות והתנגדה למפגני כוח. ראה למשל א' רבינוביץ, שם, עמ' 32 ואילך (בהערות לאותו פרק, עמ' 56, הוא מציין עוד דברים שנכתבו על אותו נושא). בשנים שבהן עוסק דיוגנו טרם הגיעה מלחוקת זו לידי ביטוי בולט, ושרת לא ערער על קווי היסוד של מדיניותו של בן-גוריון וממילא קיבל את הכרעתו.

בשנים האחרונות הביעו כמה חוקרים-פרשנים סברה כי למדיניותה הנוקשה של ישראל היה חלק רב (יותר משגרסה ההסברה ה'רשמית' והמקובלת) בסתימת הדרך אל הסדר עם מדינות ערב, וכי במדיניות מתונה יותר ובהצעת ויתורים מסוימים אפשר היה, אולי, להגיע להסדרים.

18. על פרשה זו ראה חומר רב בכרך ב (1948/49) ובכרך ד (1949) של תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל; ראה גם א' רבינוביץ, שם, עמ' 59-97, פרק ג.